VU VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM

VU Research Portal

Mentaliteitsgeschiedenis van de negentiende eeuw: een plaatsbepaling

Frijhoff, W.T.M.

published in
De Negentiende Eeuw
1987

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Link to publication in VU Research Portal

citation for published version (APA)
Frijhoff, W. T. M. (1987). Mentaliteitsgeschiedenis van de negentiende eeuw: een plaatsbepaling. *De Negentiende Eeuw*, *11*(2 (sept.)), 79-94.

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Download date: 28. Mar. 2024

Mentaliteitsgeschiedenis van de negentiende eeuw: een plaatsbepaling

WILLEM FRIJHOFF

1. Begripsbepaling

Beginnen we met een paradox. Wellicht is van geen eeuw de 'mentaliteit' zo vroeg, zo aanhoudend en zo divers beklaagd als die van de negentiende – terwijl er vermoedelijk ook geen eeuw is waarvan de mentaliteit zo weinig aandacht heeft gekregen van de zijde van de gevestigde wetenschap.[1] Reeds in de negentiende eeuw zelf is de jansalie-geest tot een bijna onuitroeibaar cliché gemaakt waar we ons nu met veel moeite aan proberen te ontworstelen. Het is alsof die lapidaire, slechts door gevoelsargumenten onderbouwde appreciatie van de tijdgenoten de beeldvorming over de eeuw zo diepgaand heeft bepaald, dat ook in kritisch denken geschoolde wetenschappers door het loutere bestaan van het cliché tot een positief vermoeden van het waarheidsgehalte ervan worden verleid. Getuige de discussie, een aantal jaren geleden door historici gevoerd, over de ondernemersmentaliteit (het 'mentaal klimaat') als een van de hoofdoorzaken van de economische stagnatie in de eerste helft van de negentiende eeuw en van de late industrialisatie van ons land.[2] Hoe vaak wordt die stelling in haar meest versimpelde vorm – gebrek aan fut als oorzaak van onze nationale achterstand – nog heden ten dage niet nagepraat in allerlei teksten, wetenschappelijke incluis, van generaliserende of vulgariserende aard?

Overigens is de discussie zelf toen min of meer in een welles/nietes-spel verzand. De historische interpretatie is sedertdien nieuwe, meer strikt economische wegen ingeslagen, en heeft de mentale component als verklaringsfactor grotendeels de rug toegekeerd.[3] Jammer, maar kon het eigenlijk anders? 'Mentaliteit' werd bij dat debat immers als min of meer eigenstandige grootheid gezien: een term die de werkelijkheid weergaf, namelijk de op inertie gerichte 'geest van de eeuw' – maar dan niet in de zin die Da Costa daaraan gaf! – die door de decennia heen de bevolking teisterde en initiatief, modernisering of omscholing in de weg stond. 'Mentaliteit' was zoiets als de psychische pendant van het schier ongrijpbare cultuurpatroon, even moeilijk te analyseren en nog moeilijker te verifiëren. Over mentaliteitsgeschiedenis werd toen nog slechts aarzelend gesproken.

Intussen heeft de term opgang gemaakt. En hoewel nogal wat historici er met huiver of argwaan tegenover blijven staan, heeft wat we hier kortheidshalve onder de verzamelterm 'mentaliteitsgeschiedenis' begrijpen, de laatste jaren onmiskenbaar een grote ontwikkeling doorgemaakt. Niet in het minst vanwege haar populariteit wordt er tegelijk door de mentaliteitshistorici zelf kritischer naar gekeken. Met name haar methoden, haar concepten, haar inbedding in de cultuurgeschiedenis staan meer dan voorheen ter discussie.[4] De cruciale vraag is of we er een nieuwe subdiscipline van de geschiedwetenschap in moeten zien. Het gebruik van het begrip 'mentaliteit' in een brede, sociaal-historisch gesproken nauwelijks gedifferentieerde zin heeft wel eens kunnen suggereren dat men nu een nieuw veld van historische kennis had aangeboord en dat het kon volstaan mentaliteit te *beschrijven* om de werking ervan als autonome historische factor te *verklaren*. Die suggestie vinden we min of meer impliciet terug in nogal wat studies die een synchrone analyse van de 'mentaliteit' van een bepaalde tijd, samenleving of groep bedoelen te maken. Hoe legitiem dergelijke studies ook zijn, zij vormen slechts een eerste stap op het veld van de mentaliteitsgeschiedenis. Bijna ongemerkt heeft de mentaliteitsgeschiedenis de afgelopen jaren namelijk een dubbel proces doorgemaakt, dat we enerzijds als een socialisering, anderzijds als een historisering kunnen kenmerken. *Socialisering*, omdat de sociale wortels van mentaliteit veel meer dan voorheen worden erkend: 'mentaliteit' behoort immers tot een concreet te traceren groep van identificeerbare individuen met een duidelijke maatschappelijke positie. *Historisering*, omdat die sociale wortels per definitie eigen zijn aan historisch gegroeide en zich nog steeds ontwikkelende groepen, waarbinnen mentaliteit aan individuen en groepen wordt overgedragen of minstens aangeboden. Mentaliteitsgeschiedenis kan dus niet buiten een grondige inbedding in sociale structuren en processen en mag al evenmin de ontwikkelingsfactor verwaarlozen.

Wat is mentaliteitsgeschiedenis dus? In haar meest simpele expressie zou de definitie thans aldus kunnen luiden: mentaliteitsgeschiedenis is de beschrijving en bestudering van de relatie (en haar ontwikkelingsproces) tussen de sociale en de mentale component van de historische werkelijkheid, tussen belevings- en voorstellingswereld, tussen materiële en immateriële (geestelijke, sociale) cultuur. Aspecten van die relatie komen ook aan bod in allerlei andere (sub)disciplines. Daarom is 'mentaliteitsgeschiedenis' voor sommige historici veeleer een attenderende term, die tot specifieke functie heeft naar die aspecten van de culturele werkelijkheid te verwijzen die door de gebruikelijke vormen en kanalen van geschiedbeoefening verwaarloosd worden of althans gemakkelijk verwaarloosd zouden kunnen worden.[5] Bijvoorbeeld omdat ze niet tot de 'hoge' traditie van de historische elites behoren (het traditioneel object van de cultuurgeschiedenis), omdat ze niet de meerwaarde van een dominante esthetische code bezitten (het traditioneel object van bijvoorbeeld kunst- en literatuurgeschiedenis) of omdat ze niet eenvoudig terug te vinden zijn in de traditionele historische bronnen. Zo'n brede, attenderende begripsinhoud brengt het gevaar mee dat mentaliteitsgeschie-

denis tot een vergaarbak van heterocliete cultuurhistorische curiosa wordt. Om die klip te omzeilen en tegelijk een minimum aan verifieerbaarheid van onze uitspraken over 'mentaliteit' te waarborgen, zouden we er goed aan doen slechts dan van mentaliteitsgeschiedenis te spreken wanneer er een uitdrukkelijk verband wordt gelegd tussen de twee bovengenoemde componenten van de historische werkelijkheid, namelijk:

- de *psychische*, waarbij een relatie wordt gezocht tussen groepsmentaliteit enerzijds en de affecten, normen, waarden, percepties, voorstellingen of ideeën van (groepen van) individuen anderzijds;
- en de *sociale*, waarbij de norm- en beeldwereld van (groepen van) individuen expliciet in verband wordt gebracht met de verschillende dimensies van hun concreet maatschappelijk bestaan.

In het afgelopen decennium is de mentaliteitsgeschiedenis kennelijk zo'n betoverende kracht gaan uitstralen dat ze op dit symposium de aloude cultuurgeschiedenis lijkt te hebben verdrongen. Een merkwaardige en ook betreurenswaardige ontwikkeling, want mentaliteitsgeschiedenis kan mijns inziens nooit anders dan een dimensie – of, zo men wil, een subsectie – van de cultuurgeschiedenis zijn. Al was het maar omdat we 'mentaliteit' (wat men daar ook onder moge verstaan) slechts door cultuurverschijnselen kunnen kennen.[6] Terugkeer naar nauwer relatie en een groter evenwicht tussen beide lijkt mij dan ook op zijn plaats. Hoe het ook zij, een groeiende stroom studies maakte aanspraak op het lemma 'mentaliteitsgeschiedenis'. In het volgende zal ik proberen daar wat de negentiende eeuw betreft enkele lijnen in te ontdekken of aan te brengen. Dat een en ander een persoonlijke keuze uit de stroom van literatuur impliceert, spreekt wel vanzelf. Een volledig overzicht dat een ieder recht doet, is in dit bestek helaas niet mogelijk.

2. Drie kenmerken van de stand van het onderzoek

Als we de mentaliteitshistorische studies over de negentiende eeuw overzien, komen in eerste instantie drie hoofdkenmerken naar voren:

2.1. De overheersing van wat we het *sociaal-economische verklaringsmodel* zouden kunnen noemen neemt slechts langzaam af. Het industrialisatieperspectief, als dominante factor van de globale ontwikkeling, beheerst nog zeer grote sectoren van de geschiedschrijving, ook al verschuift het accent de laatste tijd naar de problematiek van de proto-industrialisatie, de overgangsfase, en daarmee naar een aanpak die opener staat voor elementen van culturele continuïteit. Al durft bijna niemand meer over boven- en onderbouw te spreken, bij de meeste analyses is cultuur of mentaliteit nog steeds een sluitpost, een gevolg van fundamenteler ontwikkelingen. Een echt interactiemodel is bepaald nog geen gemeengoed geworden. Grofweg gesproken zegeviert Marx nog steeds over Weber. De economische en sociale organisatie van de samenleving worden slechts mondjesmaat erkend als contingente culturele modellen waarvoor alternatieven denkbaar zouden zijn geweest.

Die overheersing door een kwantitatieve, soms bijna cliometrisch gerichte sociaal-economische benadering wordt ook nog niet werkelijk getemperd door de opkomst van de historische demografie. Als bron van studies over collectief gedrag en over de conformiteit ervan met vigerende normen en waarden maakt deze weliswaar een opening naar cultureel-mentale factoren mogelijk, maar in de praktijk blijkt zij meestal toch weer bij uitstek als verklaringsfactor voor sociaal-economische ontwikkelingen te dienen.[7]

2.2. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat er nauwelijks aansluiting wordt gezocht bij een tweede traditioneel dominante trend, namelijk de *literaire*, op analyse van (politieke of sociale) ideeën gerichte vorm van geschiedbeoefening. Het historisch tekstmateriaal wordt wel veelvuldig op zijn zakelijke *inhoud* ondervraagd (ideeëngeschiedenis), of op zijn esthetische, doch slechts zelden op de lange-termijn veranderingen die de betekenis van de gebruikte *begrippen* doormaken;[8] of op de sociaal-culturele implicaties van de vorm- en stijlbeginselen van de teksten en hun genres, die als het ware de collectieve constanten onder het meer individueel of groepsbepaald ideeëngoed kunnen blootleggen. Wie de schering uit een weefsel wil wegdenken, dreigt zich al spoedig in de interpretatie van het inslagpatroon te vergissen. Daarnaast zijn er slechts weinig historici die het literair materiaal in de psychohistorische of psychosociale benadering trachten in te bedden.[9] Toch leent juist de negentiende eeuw zich daar wellicht beter voor dan welke andere eeuw ook, dank zij de overvloed aan sociaal-historisch contextmateriaal, de populariteit van dagboek, brief, (auto)biografie en andere geschreven ego-documenten, en de relatief geringe problemen die het psychotheoretisch kader stelt, aangezien dat immers bijna gelijktijdig ontwikkeld is.

2.3. Het derde kenmerk is de geleidelijke, haast sluipende *antropologisering* van de niet op ideeëngoed gerichte cultuurhistorische reflectie over de negentiende eeuw, in aansluiting bij en met gebruikmaking van de (soms nogal problematische) materiaalverzamelingen van de negentiende-eeuwse folklorististen en hun navolgers.[10] Die trend wordt natuurlijk versterkt door de verregaande staat van verwaarlozing waarin de cultuurhistorici zelf de negentiende eeuw hebben gelaten. Alsof Da Costa, Potgieter en Multatuli er het laatste woord over hadden gezegd! Gezien de huidige vlucht in de curieuze, voor zowel onderzoekers als lezers zo aantrekkelijke alteriteit van de pre-industriële periode is het einde van die verwaarlozing nog niet in zicht. Is het nabije, en toch andere verleden de nieuwe panacee voor de huidige antropoloog, zoals dat een decennium eerder voor de socioloog het geval leek? Historische antropologen werken wel *in* de tijd, maar veelal niet *met* de tijdsdimensie.[11] Zij denken veeleer vanuit ruimtelijke verhoudingen, minder vanuit historische processen: feest, eer, lichaamstaal, machtsverhoudingen of gemeenschapsvormen zijn items die weliswaar vanuit de geschiedenis een bepaalde belichting krijgen, maar lang niet altijd in een historische dynamiek worden geplaatst. Doch het zou overdreven zijn te beweren dat de historici

dat zelf steeds anders of beter doen. De relatie tussen historiserende antropologie en cultuurgeschiedenis verdient dan ook meer aandacht dan ze thans krijgt, al was het maar omdat hier een van de meest veelbelovende mogelijkheden tot multidisciplinair onderzoek ligt, met name voor de negentiende eeuw, met haar overvloedig en gemakkelijk toegankelijk bronnenmateriaal.[12]

3. Drie onderzoekstrends

Bezien we de historische produktie van de laatste jaren van wat meer nabij, dan kunnen we in de studies die zich min of meer nadrukkelijk met het predicaat mentaliteitsgeschiedenis sieren, drie trends onderscheiden.

3.1. In een (vermoedelijk slinkende) groep studies wordt 'mentaliteit' gebruikt in de hierboven aangegeven *brede en diffuse betekenis*, en ten naaste bij gelijkgesteld met de term 'cultuurpatroon', in de zin waarin Wichers en Hofstee die hebben gebruikt.[13] 'Mentaliteit' wordt thans door weinig historici als een (semi-)eigenstandige grootheid beschouwd, die ook op zichzelf bestudeerd zou kunnen worden of een autonome verklaringswaarde zou hebben. Integendeel, de term wordt steeds meer opgenomen in een componentsgewijze benadering van de historische werkelijkheid, waarbij een model prevaleert dat de 'mentale component' in interactie met de economische en sociale componenten ziet. Aldus de maatschappijgeschiedenis-conceptie van de Rotterdamse Universiteit, maar ook de vanuit Utrecht gepropageerde 'integrale geschiedenis'. Mooie studies als die van Schorske over het Wenen van het *fin de siècle* krijgen daarmee iets verrukkelijks ouderwets.[14]

3.2. Een tweede, veel meer geprofileerde groep studies cirkelt rond het idee van een *globale ontwikkeling van de sociaal-culturele werkelijkheid* in een ondubbelzinnige doelrichting, verwoord als rationaliseringsproces (Weber), beschavingsproces (Elias) of disciplineringsperspectief (Foucault). We vinden onder de auteurs hiervan vermoedelijk minder historici dan politicologen, (figuratie)sociologen en wijsgerig geschoolde onderzoekers. Hoewel soms druipend van finalisme, teleologisch denken of (door overhaast en onvoldoende onderzoek) onverantwoorde generalisaties op grond van buitenlandse literatuur, kunnen studies vanuit zulke globaliserende basishypothesen niettemin een vruchtbare invloed op het lopend onderzoek uitoefenen en hebben ze minstens een attenderende werking ten aanzien van lange-termijn processen. Zo heeft het bekende, heldere artikel van B. Kruithof over het 'burgerlijk beschavingsoffensief' van 't Nut nogal wat onderzoekers op het spoor van dergelijke processen gezet.[15] Het mag worden opgemerkt dat de huiver die historici vaak ten aanzien van het gebruik van zulke generaliserende begrippen tonen, naar mijn gevoel voor een aanzienlijk deel voortkomt uit hun onwennigheid om op de juiste wijze met sociaal-wetenschappelijke abstracta om te gaan. Uiteraard vormen zulke abstracta geen strikte afspiegeling van

de concrete werkelijkheid, doch veeleer 'ideaaltypische' termen. Natuurlijk zou het dwaas zijn zich het 'beschavingsoffensief' concreet voor te stellen als een bewust georganiseerde, frontale aanval, beraamd door de totaliteit van een bevolkingsgroep. Het gaat hier allerminst om een nieuwe *histoire-bataille*. De ravages van de positivistische geschiedschrijving brengen, driekwart eeuw na het pionierswerk van cultuurhistorici als Huizinga, nog steeds mee dat nogal wat historici zich niet dan met de grootste aarzeling op het glibberig terrein willen begeven van de meer globale cultuurprocessen die juist het werkterrein van de mentaliteitsgeschiedenis vormen. Van de andere kant mag worden gesteld dat die processen door de oudere geschiedschrijving bepaald niet zozeer verwaarloosd zijn als Elias, en andere terzake evident onkundigen, wel eens klakkeloos hebben beweerd. Alleen was de historische werkwijze toen meer empirisch, minder theorie-gericht (en minder overwoekerd door vakjargon); tegelijk gaven de onderzoekers zichzelf uitdrukkelijker een sturende plaats in het ontwikkelingsproces. Denken we maar aan de opkomst van de begrippen folklore en (later) volkscultuur, gesmeed door een elitie die haar eigen cultuurbegrip tot maatschappelijke norm trachtte te verheffen.[16]

Binnen deze tweede groep kan nader worden onderscheiden tussen een drietal invalshoeken.

3.2.1. Op de eerste plaats de *sociale geschiedenis van ideeën*, gekoppeld aan onderzoek naar de dragers van ideeën- en normstelsels (bijvoorbeeld het *Bildungsbürgertum*, het verzuilingsproces) en naar vormen van sociale interventie van overheidswege. De begripsgeschiedenis zelf komt de laatste tijd enigszins in de verdrukking door de sterke nadruk op wat men met begrippen en ideeën *deed*: de opkomst van een normatieve interventiepolitiek in de negentiende eeuw. Denken we aan de huidige belangstelling voor de medicalisering, de sociale hygiëne, de reglementering van de prostitutie en de psychiatrische zorg.[17] Het zou naar mijn gevoel verstandig zijn dat sociaal activisme wat minder nadrukkelijk te relateren aan bewust politiek ingrijpen van hogerhand en wat meer terug te plaatsen tegen de achtergrond van een veranderend omgaan met beelden, normen en waarden, een veranderend zicht op natuur, lichamelijkheid,[18] arbeid of gemeenschap. Ook daar zien we weer raakvlakken met de culturele antropologie, maar bijvorbeeld ook met de medische geschiedenis. Een van de belangrijkste mentaliteitshistorische ontwikkelingen van de negentiende eeuw was immers het ontstaan van de medische blik. Deze trachtte steeds bredere sectoren van de individuele en collectieve gedragswereld te beheersen en vormde tevens een uitgelezen, want wetenschappelijke legitimatie voor overheidsingrijpen op al die gebieden. Tegelijk kwamen er groeiende aantallen sociaal-medisch deskundigen met hun eigen groepsmentaliteit naar voren. De relatie tussen het ontstaan van die medische blik en de ontwikkeling van de sociaal-medische interventiepolitiek enerzijds en de opkomst van de medische professie als beroepsstand

anderzijds is nog lang niet volledig uitgezocht. Zulk onderzoek kan een exemplarische waarde hebben voor de cultuur- en mentaliteitshistorische betekenis van de contemporaine opkomst van professies in het algemeen.

3.2.2. Een tweede invalshoek betreft allerlei vormen van onderzoek die als gemeenschappelijke noemer hebben dat ze het *ontwikkelingsproces van machtsverhoudingen* als de motor van meer globale maatschappelijke veranderingen zien. Sociologen, politicologen en antropologen vinden we hier elk met zijn specifieke inbreng terug. Met name Elias' sterk historisch gerichte figuratiesociologie heeft de afgelopen decennia in Nederland grote invloed gehad. De negentiende eeuw lijkt voor zo'n benadering bij uitstek geschikt, omdat de ontwikkelingen er al ver genoeg zijn voortgeschreden en voldoende gecompliceerd om analogieën met het heden op te dringen, terwijl die periode tegelijk dichtbij genoeg is voor een moeiteloze bronnenverzameling en een helder beeld, en veraf genoeg voor een kritische distantie. Als ik het goed zie is het staatsvormingsbegrip (soms met de ronduit barbaarse term 'verstatelijking' aangeduid) dat enkele jaren geleden de belangrijkste verklaringssleutel leek, nu weer enigszins op zijn retour en worden er genuanceerder modellen van machtsverhoudingen voor in de plaats gesteld. Mogelijk is de antropologiseringsgolf die ook de cultuursociologie doordrenkt, daar debet aan. Tot de bekendste en ook uit het gezichtspunt van de historicus meest geslaagde studies mogen in elk geval die van de antropologen J. Verrips (over de samenhang tussen modernisering en geloofsbeleving) en P. Meurkens (over sociaal-culturele ontwikkelingen in de Kempen) worden gerekend.[19]

3.2.3. Meer in het perspectief van Foucaults theorieën over de gedragsbeheersing ligt een derde stroming, die vooral de nadruk legt op de *disciplineringsprocessen* in de negentiende-eeuwse samenleving. Met name onder sociaal-historici en in de historische pedagogiek (bijvoorbeeld rond het tijdschrift *Comenius*) vinden we deze tendens rijk vertegenwoordigd. Nederlandse toppers op dit gebied zijn, naar mijn gevoel, het bekende boekje van Lea Dasberg over het ontstaan van jeugdland, de dissertatie van Ali de Regt over de op arbeidersgezinnen gerichte beschavingsarbeid, en die van Jeroen Dekker over het disciplineringsproject in het jeugdopvoedingsgesticht Nederlandsch Mettray.[20]

3.3. Het kenmerk van de derde en laatste onderzoekstrend is, dat niet alleen het gebruik van een te breed mentaliteitsbegrip, maar ook dat van een te suggestief en eenduidig ontwikkelingsperspectief wordt vermeden. De onderzoekers, meestal historici, concentreren zich bij voorkeur op *afzonderlijke thema's* die niet zonder meer als exemplarisch voor bredere ontwikkelingen worden beschouwd. Opmerkelijk is daarbij dat zulke thema's veelal niet van binnenuit het betrokken vakgebied worden behandeld, maar als elementen van sociaal-culturele ontwikkeling. Dat geldt bijvoorbeeld voor de studies op het gebied van de psychiatrische geschiedenis, die thans veel minder een

11. TIEN EN EEN IS ELF. XI.

DE VADER.

Met ons hoeveel zitten wij aan tafel, CHRIS?

CHRIS.

Met ons *tienen*, Pa!

DE VADER.

Neen, Vriend! *één* telt ge er mis;
Met ons *elven* toch zijn wij hier aangezeten.

CHRIS.

Met ons elven? hé, wien heb ik dan vergeten? —
U, Mama, Oom PIET, Zes zusjes en ik zelf,
Zijn toch *tien*!

DE VADER.

Ha, ha! dat mag men tellen heeten!
Broêrtje geldt toch ook en *tien* en *één* is *elf*.

Het gezinsleven. Uit: *Nommerkransje, Een geschenk voor kinderen*. Amsterdam z.j.

(medische) ziektegeschiedenis van psychiatrische patiënten dan wel een (sociaal-culturele) geschiedenis van de institutionaliseringspatronen van maatschappelijke zorg (via ziekenhuizen, bejaardentehuizen, psychiatrische inrichtingen, consultatiebureaus enz.) geworden is.[21] Het gaat daarbij om het historisch vervlechtingspatroon van de psychische, fysieke en sociale componenten van gedrag en om het maatschappelijk antwoord daarop, niet om een diagnosegeschiedenis. Hetzelfde geldt voor de geschiedenis van de seksualiteit, waarbij het mij te betreuren lijkt dat er in Nederland nog weinig naar de belevingswereld van de seksuele *mainstream* lijkt te worden gezocht.[22] Hoe interessant studies over prostitutie en homoseksualiteit ook mogen zijn, het lijkt mij een illusie te menen dat men daardoor greep krijgt op de seksualiteitsbeleving van wat we in dit verband gerust de zwijgende minderheid mogen noemen.[23] Er moet, zoals Peter Gay's recente studie[24] laat zien, op dat gebied toch meer mogelijk zijn dan onderzoek naar seksueel gedrag op grond van demografische variabelen, waarvan de interpretatie trouwens complexer is dan vaak wordt gedacht. Andere thema's, zoals de geschiedenis van het gezin[25] of van de vrouwelijke identiteit,[26] komen de laatste jaren beter van de grond. Nog niet erg indrukwekkend zijn de resultaten van het Nederlands onderzoek naar dat andere internationale *hot issue*, de geschiedenis van de dood.[27] De groeiende aandacht voor kerkhofaanleg en -symbolen, twee thema's die vermoedelijk nauwer met regio- of groepsgebonden cultuur samenhangen dan de doodsbeleving zelf, kan wijzen op een gunstige kentering.

Veelbelovend is daarentegen het onderzoek naar de opkomst van allerlei vormen van sociale cultuur, zoals groepsgebonden cultuurvormen, vroeger wel subculturen geheten, in functie van sociale klasse (bijvoorbeeld arbeiders- of elitecultuur), confessie (de verzuilde culturen)[28] of belangengroep. Of de opkomst van het genootschapswezen en het verenigingsleven: over de samenhang en de verschillen tussen deze twee vormen van sociabiliteit is nog te weinig onderzoek verricht, met name wat betreft de verhouding tussen het zedelijk doel (veredeling van vermaak), het sociale doel (groepscohesie, verwerving van kennis met het oog op sociale verheffing, enz.) en het recreatieve doel. Tenslotte mag nog worden gewezen op meer uitgesproken sociaal-culturele thema's als (volks)verhalen,[29] toverij,[30] volksreligiositeit,[31] voeding,[32] feesten[33] of leescultuur.[34] Het onderzoek daarnaar, dat onder andere vanuit de afdeling Volkskunde van het P.J. Meertensinstituut wordt gestuwd, behoort tot de meest aantrekkelijke, maar ook de meest hachelijke domeinen van de mentaliteitsgeschiedenis.

4. Een dubbele conclusie

Hoe divers deze vormen en thema's van onderzoek zijn, ze leiden, dunkt me, vrijwel zonder uitzondering tot een tweevoudige conclusie van *inhoudelijke* aard. De eerste conclusie betreft de *snel groeiende vervlechting* die de negentiende-eeuwse samenleving op alle terreinen heeft gekenmerkt: vervlechting van

groepen en sectoren, interdependentie van mensen en structuren, en daarmee gepaard een toenemende beheersingsmogelijkheid door de overheid of door andere erkende gezagsdragers. Alle elementen van de sociaal-culturele werkelijkheid grijpen steeds meer in elkaar. Dit leidt tot complexere gedragscodes, die een groeiende druk uitoefenen op het individueel en het intermenselijk gedrag. De tweede conclusie betreft de *toenemende afscherming* van allerlei sociale groepen tegenover elkaar, door de uitwerking van een weldoordacht zelfbeeld (de professies zijn daar het duidelijkste voorbeeld van), door de ontwikkeling van niet mis te verstane normen van groepsgedrag (ook hier kan de verzuiling weer model staan), en zelfs door de vorming van een eigen geschiedbeeld. Een voorbeeld van dat laatste is de schepping van een historiserend cultuurmodel dat, gesteund door de (vaak impliciete) legitimatietheorieën van de eerste folkloristen, 'volkscultuur' ('folklore') tegenover elitecultuur ('cultuur') plaatste en beide niet alleen aan esthetische codes ophing, maar ook aan ethische (de kwaliteit van de normen en het groepsgedrag) en wijsgerige (rede tegenover bijgeloof). Minder goed onderzocht, maar niet minder belangrijk, zijn de subtielere vormen van onderscheid tussen allerlei milieugebonden culturen, zoals de cultuur van arbeiders, burgerij of aristocratie, waarbij in alle gevallen zou moeten worden nagegaan hoe ze in de pre-industriële samenleving wortelt. Of het ontstaan van een veel zelfbewuster regiogevoel (dwars door alle sociale groepen heen) als antwoord op de unificatie van het staatsbestel en op de groeiende culturele overheersing door de Randstad, die daardoor vrij spel had gekregen.

5. Vijf desiderata

Deze noodzakelijkerwijs al te summiere *status quaestionis* heeft mij hier en daar al wat vragen doen formuleren. Om te besluiten zou ik mijn desiderata nog eens kort willen samenvatten, waarbij ik er nogmaals op wil wijzen dat hier hier uiteraard om een keuze gaat, in functie van de stand van het onderzoek en van wat mij het meest urgent lijkt.

5.1. Op de allereerste plaats is meer *concreet, empirisch onderzoek* nodig in de bestaande bronnen van welke aard ook (textueel, materieel, oraal, enz.). Internationale historische goeroes zoals Elias, Foucault, Shorter, Badinter of Donzelot, om niet te spreken van de onuitputtelijke hoeveelheid Amerikaanse autoriteiten van vaak twijfelachtige diepte, die aan schier elke Nederlandse studie haar legitimatie schijnen te moeten verlenen, kunnen een handreiking bieden in de vorm van een interpretatiekader. Maar er mag niet worden vergeten dat wat zij voor andere landen beschrijven of suggereren, bepaald niet altijd voor Nederland geldt. Er valt zelfs veel voor te zeggen de ontwikkeling van Nederland in de negentiende eeuw als relatief a-typisch te beschouwen ten opzichte van de Europese hoofdstroom. Daarmee wordt tevens de noodzaak aangegeven om zelfs het interpretatiekader kritisch te ondervragen vóórdat men ermee aan het werk gaat. In geen geval kan men

om een grondig onderzoek naar specifiek Nederlandse ontwikkelingen heen. Juist de opkomst van de nationale identiteiten in de negentiende eeuw verplicht daartoe.

5.2. Theorieën over normontwikkelingen, zoals het beschavingsoffensief of de disciplineringstendens, dienen vaker te worden geconfronteerd met en afgecheckt aan de realiteit van het maatschappelijk *gedrag*. Wekken gedragsmodellen feitelijk wel de gewenste gedragspatronen op? En in hoeverre staan beide in wisselwerking met elkaar? De norm is gemakkelijker te achterhalen dan het feitelijk gedrag, dat we moeizaam moeten lospellen uit allerlei soorten bewerkelijke bronnen. Maar – al lijkt de publikatiedrift daar soms toe te dwingen – dat mag geen reden zijn om die verificatie niet uit te voeren. Een grotere aandacht voor het feitelijk gedrag veronderstelt tegelijk meer belangstelling voor gevoelens en emoties als indicatoren van de kwaliteit van het bestaan, zoals die wordt waargenomen en beleefd en daardoor een gedragsregulerende rol kan gaan spelen.

5.3. Daarmee kom ik op het derde desideratum, namelijk meer aandacht voor de *wisselwerking* tussen de belevings- en de voorstellingswereld. Ideeën en voorstellingen horen in verband te worden gezien met de materiële en de sociale cultuur, al moet men juist hier uiteraard oppassen voor een naïef causaliteitsdenken. 'Volkscultuur' dient bijvoorbeeld te worden teruggeplaatst in een zich ontwikkelende samenleving met uiteengroeiende sociale groepen en veranderende machtsverhoudingen. Wie over onderwijsprocessen schrijft, zou vaker moeten letten op de meer diffuse invloed van onderwijsmodellen en opvoedingspatronen op de normen, het gedrag en de (beroeps-) habitus, waarbij trouwens ook de invloed van andere instanties in aanmerking moet worden genomen. Vooral zou men meer aandacht moeten worden gegeven aan allerlei symbolische gedragselementen, zoals lichaamstaal en lichamelijkheidsbeleving, in relatie tot de bredere sociaal-culturele ontwikkeling.

5.4. In de negentiende eeuw wordt veel méér geschreven dan daarvóór, en vooral veel vaker vanuit een ik-bewustzijn, in een uitdrukkelijk als zodanig bedoelde privé-sfeer. De opkomst van het *ego-document* geeft de historicus nieuwe mogelijkheden, maar stelt ook speciale eisen. Ze maakt voor het eerst een grondige studie van de verhouding tussen collectieve mentaliteit en individuele persoonlijkheid mogelijk en schept faciliteiten voor een directer greep op gevoelens, emoties en motivaties. Voorwaarde voor een juiste interpretatie is echter dat men zich de mate van verankering van individuele persoonlijkheden in sociale groepen, en van hun gedragingen in vormen van groepshabitus of patronen van groepsgedrag, terdege realiseert; en dat men de valstrik van een naïef psychologisme vermijdt. Naar mijn gevoel vereist een en ander ook een dieper reflectie op de historische waarde van literaire bronnen en meer in het algemeen van al die bronnen die de dominante

esthetische codes van hun tijd weergeven. Mogen zij simpelweg, zoals vaak impliciet geschiedt, als exemplarisch voor de belevings- en voorstellingswereld van heel een samenleving worden gebruikt? Of dienen ze veel meer te worden gerelateerd aan de normen en het soiaal gedrag van die groepen die in enigerlei vorm een rol hebben gespeeld bij hun produktie en receptie, zoals de schrijver, het verwachte lezerspubliek, de uit- of de opdrachtgever?[35] We komen zo tot wezenlijke vragen over de verhouding tussen de relatief enge en starre cultuurnorm en de veel bredere, feitelijke cultuurwereld: hoe hebben dominante esthetische codes zich weten op te leggen en hoe zijn ze weer gemarginaliseerd? Wat is daarbij de rol geweest van de kunstproducenten en van het maecenaat? In hoeverre is een receptiegeschiedenis van kunst en literatuur zinvol als onthuller van mentaliteit? Vertegenwoordigen zij slechts de smaak van een beperkte groep, of geven zij, zoals de kunstwereld zelf graag stelt, de 'geest van de eeuw' weer, eventueel bij anticipatie?

5.5. Een laatste desideratum betreft het *tijdkader* zelf. Is het wel geoorloofd, en verstandig, te blijven spreken over het continuüm van 'de' negentiende eeuw, als we ons realiseren dat de grens tussen het pre-industriële en het zo wezenlijk andere industriële maatschappijtype wat Nederland betreft ergens door die eeuw heen loopt en dat ook andere aspecten van het moderniserings- en rationaliseringsproces in dat tijdsbestek een versnelde ontwikkeling, zo niet een doorbraak doormaakten? Moeten we niet meer aandacht wijden aan enerzijds de breukvlakken (en daarmee de transitiefasen) binnen de negentiende eeuw, anderzijds de elementen van continuïteit door meerdere eeuwen heen? Is de negentiende eeuw wel in alle gevallen een zinvol onderzoekskader, met name wanneer het pluriseculaire processen of ontwikkelingen betreft? Door zulke verkokerende eeuwgrenzen aan te houden, zou men mogelijk aan het wezenlijke voorbijgaan. De mentaliteitshistoricus, die veelal met verschijnselen van lange duur of van een onmiskenbare inertie te maken heeft, doet er dus goed aan zich telkenmale af te vragen of het (verondersteld) ontwikkelingsritme van zijn onderzoeksthema de keus van het eeuwbestek wel zinvol maakt. Maar gesteld dat dit al zo is, dan zijn er nog allerlei discontinuïteiten of ongelijktijdige ontwikkelingen denkbaar. Zo is het heel wel mogelijk dat een veranderend mensbeeld geen onmiddellijke gevolgen heeft gehad voor het feitelijk gedrag, of dat de veranderende begripsinhoud van sleutelbegrippen uit het sociaal en politiek bestel bij de verschillende bevolkingsgroepen in uiteenlopende perioden tot gemeengoed werd. Dergelijke ongelijktijdigheden en faseverschillen kunnen verklaringsfactoren zijn voor het uiteengroeien van groepsculturen, maar ook voor het ontstaan van conflicten of voor opkomende veranderingsmotivaties. Het is dus noodzakelijk voorzichtig om te gaan met de tijd; niet als een eenheid te beschouwen wat het niet zonder meer was, noch door heel de eeuw heen noch zelfs op éénzelfde tijdstip binnen de eeuw; en alert te blijven op de maatschappelijk dynamiserende rol van vormen van *ongelijktijdigheid*, die zich niet zelden simpelweg als vormen van *ongelijkheid* vermommen.

6. Besluit

De negentiende eeuw is lang aan de aandacht van historici, en met name van de cultuurhistorici, ontsnapt. Die zo nabije en ten dele toch zo vreemde eeuw maakte hen onwennig. Toch blijkt zij, nu de afstand in de tijd toeneemt, een ideaal observatorium voor enkele van de meest vitale transformatieprocessen van het oude naar het nieuwe samenlevingstype. Voorwaarde is wel dat we niet alleen oog hebben voor abstracte macro-ontwikkelingen, maar bereid zijn tot op het concrete microniveau af te dalen.[36] Alleen dáár kunnen we toetsen of we de leefwereld van die eeuw nog herkennen of zelf totaal veranderd zijn.

Noten

1 Het enige overzicht over deze periode, dat trouwens voornamelijk op buitenlandse literatuur kan wijzen, is van D. van Lente, 'Mentaal-culturele geschiedenis van industriële samenlevingen: een historiografische benadering', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (*TvSG*) 8 (1982) 28, pp. 359-388; meer in het algemeen, met het accent op de pre-industriële periode: W. Frijhoff, 'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis', *t.z.p.* 10 (1984) 36, pp. 406-437. Zie verder H. Peeters, M. Gielis en Ch. Caspers, *Literatuurgids historische gedragswetenschappen* (Baarn 1985), waaruit de Nederlandse verwaarlozing van de negentiende eeuw eveneens schrijnend naar voren komt.

2 Vgl. P.R.D. Stokvis, 'Het probleem van Nederlands economische stagnatie gedurende de 19e eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 9 (1978), pp. 517-537; J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1982).

3 Zojuist is H.F.J.M. van den Eerenbeemt in de aanval teruggekeerd met een stelling die de economische component met de mentale tracht te verzoenen: 'Ondernemen op het breukvlak tussen traditie en modernisering; verkenning tot een theorie van de "rationele achterstand"', *Sociale wetenschappen* 29 (1986), pp. 255-271.

4 Zie, behalve mijn in noot 1 geciteerd artikel: M. Damen e.a. (red.), *Geschiedenis, psychologie, mentaliteit. Negen discussiebijdragen* (Amsterdam 1982); R. van Os, 'Cognitieve antropologie en mentaliteitsgeschiedenis: een terreinverkenning', *TvSG* 11 (1985) 4, pp. 349-366; L. Bogaers, 'De verkenning van mentaliteiten. Methodologiese raakvlakken tussen psychotherapie en mentaliteitsgeschiedenis', *Psychologie en maatschappij* 10 (1986) 35, pp. 135-150; M. van Elteren, 'Schets van een historiserende socio-psychologie; een mogelijke vruchtbare verbintenis tussen geschiedenis en psychologie' in: W. Frijhoff & M. Hiemstra (red.), *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Liber amicorum aangeboden aan prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt* (Tilburg 1986).

5 Het is wellicht geen toeval dat de term aanvankelijk nogal opgeld deed onder niet-historici, die naar een nieuwe benadering zochten omdat ze zich niet konden vinden in de gebruikelijke wijzen van geschiedschrijving. Dat stadium lijkt nu gepasseerd. Het is nu àl antropologie wat de klok slaat – waarbij de antropologen desgevraagd zelf de eersten zijn om te erkennen dat ze niet goed weten wat ze daarmee aanmoeten. Zie verder paragraaf 2.3. hierachter.

6 Dat is de reden waarom in de Rotterdamse geschiedenis-conceptie terecht aan de koppeling 'cultureel-mentaal' wordt vastgehouden, hoe barbaars dat compositum in literair geoefende oren ook moge klinken.

7 Zie de hypothesen van de demograaf E.W. Hofstee over de opeenvolgende cultuurpatronen: 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', *Sociologische gids* 13 (1966), pp. 139-154, en *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981), waarin ook het daaraan voorafgaande agrarisch-ambachtelijk cultuurpatroon globaal wordt geschetst. Overigens is deze cultuurtheorie bepaald niet onaangevochten gebleven. Minder pretentieus, maar duidelijker aansluitend bij mentaliteitshistorische problematiek is het werk van C. Vandenbroeke, 'Het seksueel gedrag der jongeren in Vlaanderen sinds de late 16e eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 62 (1979), pp. 193-229; en van M.C. Gijssels, 'Het voorechtelijk seksueel gedrag in Vlaanderen (1700-1800/', *TvSG* 10 (1984) 33, pp. 71-104. Beide auteurs gebruiken demografische bronnen als basismateriaal en confronteren die met normatieve uitspraken.

8 Zie over de *Begriffsgeschichte*, die vooral in Duitsland bloeit: P.B.M. Blaas, 'Begripsgeschiedenis en historische semantiek', *Theoretische geschiedenis* 7 (1980) 4, pp. 161-174.

9 Het gaat hier hoofdzakelijk om A.B. Mitzman en zijn leerlingen, zoals J. Aarts. Zie bijvoorbeeld van A. Mitzman: *The iron cage. A historical interpretation of Max Weber* (New York 1969); 'The unstrung Orpheus. Flaubert's youth and the psycho-social origins of art for art's sake', *The Psychohistory Review* 6)1977) 1, pp. 27-42; 'Michelet, Flaubert, Berlioz et les mythes du Second Empire; vers une histoire psychanalytique des mentalités' in: *L'Histoire et ses méthodes* (Rijssel 1981), pp. 195-216; 'Het beschavingsoffensief: mentaliteit, cultuur en psyche', *Sociologisch tijdschrift* 13 (1986) 2, pp. 179-222. En de bespreking van J. Aarts, 'Geschiedenis, literatuur en psychoanalyse', *Theoretische geschiedenis* 13 (1986), pp. 41-46. Verder noot 4 hierboven.

10 Een status quaestionis van deze trend door T. Zwaan, 'Sociologie, antropologie en geschiedenis. Recente ontwikkelingen in Nederland', *Skript* 6 (1984), pp. 69-82. Noemen we de namen van antropologen als A. Blok, J. Verrips, P. Meurkens, M. Bax, Y. Kuiper, G. Wildenbeest; van sociologen als J. Goudsblom en A. de Swaan, zonder anderen tekort te willen doen.

11 Vgl. K. van Berkel, *Renaissance der cultuurwetenschap* (Leiden 1986), pp. 49-51. De hier in de noten genoemde antropologen vormen daarop overigens een gunstige uitzondering.

12 Overigens weerspiegelt de Nederlandse ontwikkeling hier een bredere evolutie binnen de geschiedschrijving. Vgl. H.L. Wesseling & J.L. Oosterhoff, 'De Annales, geschiedenis en inhoudsanalyse', *Tijdschrift voor geschiedenis* (*TvG*) 99 (1986), pp. 547-568.

13 Zie voor Hofstee hierboven, noot 7; verder A.J. Wichers, *De oude plattelandsbeschaving* (Assen 1965), en 'Mentaliteit als deel van de figuratie van samenlevingen', *Symposion. Tijdschrift voor maatschappijwetenschap* III, 1-2 (1981), pp. 169-177. Dat bredere mentaliteitsbegrip sluit vooral aan bij dat van de oudere Franse auteurs, die het zelf hebben ontleend aan de etnoloog Lévy-Bruhl. Zie P. den Boer, 'Mentaliteitsgeschiedenis: een begripsbepaling', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (*BMGN*) 98 (1983), pp. 318-336. Verder H.F.M. Peeters, *Historische gedragswetenschap* (Meppel 1978), pp. 129-131.

14 C.E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna: politics and culture* (New York 1980). Jan Romeins poging tot 'integrale geschiedenis' in *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 2 dln. (Leiden/Amsterdam 1967) is naar mijn gevoel veel sterker en zal ook veel langer de tand des tijds weerstaan, ondanks (of misschien juist dank zij) de kritiek erop. De elementen van mentaliteit vindt men er niet in één hoofdstuk bijeen maar, zoals ook logisch is, door het hele werk verspreid.

15 B. Kruithof, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposion* II, 1 (1980), pp. 22-37. Een

soortgelijke attenderende tekst is de oratie van A. de Swaan, 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', *De Gids* (1979), 8, pp. 483-509.

16 Vgl. J.J. Voskuil, 'Geschiedenis van de volkskunde in Nederland', *Volkskundig Bulletin* (*VB*) 10 (1984), pp. 50-63; W. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen 1984), pp. 21-28.

17 De medicalisering (in Amsterdam!) is geanalyseerd door J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de negentiende eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1965, [2]Nijmegen 1981). Zie verder bijv. R. van Daalen, 'Het begin van de Amsterdamse "zuigelingenzorg": medicalisering en verstatelijking', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 8 (1981), pp. 461-498.

18 Met name een onderzoek naar elementen van lichamelijkheidsbeleving lijkt mij urgent. Aanzetten daartoe in P.R. Gleichmann, 'Enkele sociale veranderingen van het slapen', *De Gids* (1981) 4, pp. 197-219. Verder bijv. K. Neuvel, 'Schoolbanken, gymnastiek en klassikaal onderwijs in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Sociologisch tijdschrift* 10 (1983), pp. 478-506. Het talrijke Franse onderzoek op dat gebied van auteurs als A. Corbin, Ph. Perrot, J.-P. Aron, G. Vigarello, J. Thibault, G. Thuillier en J.-P. Goubert, is onlangs tot een synthese verwerkt door J. Léonard, *Archives du corps: la santé au XIXe siècle* (Rennes 1986). Zie in Nederlandse vertaling: A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een gechiedenis van de reuk* (Nijmegen 1986); Ph. Perrot, *Werken aan de schijn. De veranderingen van het vrouwelijk lichaam in de 18de en 19de eeuw* (Nijmegen 1987).

19 J. Verrips, *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp, 1850-1971* (Groningen 1978); P. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland. Demografie, economie en cultuur van een preïndustriële samenleving, 1840-1910* (diss. Nijmegen 1984).

20 L. Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel* (Meppel 1975); A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940* (Meppel/Amsterdam 1984); J.J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor "Nederlandsch Mettray"* (Assen/Maastricht 1985). Vgl. voor dit perspectief ook R. van der Laarse, 'Eugen Weber en de ondergang van de Franse volkscultuur: mentaliteitsgeschiedenis of moderniseringstheorie?, *Sociologisch tijdschrift* 10 (1983), pp. 172-197.

21 J.M.W. Binneveld, 'Ziekte en gezondheid in historisch perspectief', *TvSG* 8 (1982) 26, pp. 91-111; dez., *Filantropie, repressie en medische zorg. Geschiedenis van de inrichtingspsychiatrie* (Deventer 1985); J. Vijselaar, *Krankzinnigen Gesticht. Psychiatrische inrichtingen in Nederland 1880-1910* (Haarlem 1982); P. Spierenburg (red.), *The emergence of carceral institutions: prisons, galleys and lunatic asylums 1550-1900* (Rotterdam 1984). Vanuit psychiatrische invalshoek is daarentegen geschreven: H. Teunissen, 'De val van Morzine. Van bezetenheid naar hysterie 1857-1873', *Psychologie en maatschappij* 10 (1986) 35, pp. 151-181.

22 Als we het voor een historicus onverteerbare boek van P. Kapteyn, *Taboe, ontwikkelingen in macht en moraal speciaal in Nederland* (Amsterdam 1980) buiten beschouwing laten, zijn we eigenlijk nog niet veel verder dan het sterk door Elias geïnspireerde werk van J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel 1968).

23 Behalve de dissertatie van G. Hekma, *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1987), beschikken we over zijn literatuuroverzicht 'De historiografie van de homosexualiteit', ongepubl. rapport voor het congres 'Balans en perspectief' (Utrecht, RII, 22-24 mei 1986). Over prostitutie, zie: A.M.I. Huitzing, 'Prostituees en hun klanten in de 19e eeuw: een literatuuroverzicht', *TvSG* 7 (1981) 23, pp. 223-246; C. Lis, 'Een politieel-medische orde: de reglementering van de prostitutie in West-Europa, in het bijzonder te Antwerpen, tijdens de eerste helft van de 19de eeuw' in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940, 12de Internationaal Colloquium, Spa, 4-7 sept. 1984. Handelingen* (Brussel 1986), pp. 559-579. Wat sedertdien is verschenen (bijv. de diss. van B.J. Kam, *Meretrix en medicus*, Zwolle 1983) voegt daar niet veel aan toe.

24 P. Gay, *The Bourgeois experience, Victoria to Freud*, 2 dln. verschenen (New York/Londen 1984-1986).

25 H. de Haan, 'Het huishouden in Nederlands verleden: een studie van de literatuur', *TvSG* 6 (1980) 17, pp. 45-78; G.A. Kooij (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland* (Assen/Maastricht 1985); C. Lis, 'Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850', *TvSG* 10 (1984) 36, pp. 380-405. Zie verder ook K. Bertels e.a., *Vrouw man kind. Lijnen van vroeger naar nu* (Baarn 1978).

26 M. Grever, 'Het verborgen continent. Een historiografische verkenning van vrouwengeschiedenis in Nederland', *TvSG* 12 (1986), pp. 221-268; en verder de bijdrage van Tineke van Loosbroek, elders in dit nummer.

27 G.A. Banck e.a. (red.), *Gestalten van de dood. Studies over abortus, euthanasie, rouw, zelfmoord en doodstraf* (Baarn 1980); H. Franke, *De dood in het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland* ('s-Gravenhage 1985); D. van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg in de 18e tot de 20e eeuw', *TvSG* 6 (1980) 19, pp. 181-210. En de tentoonstellingscatalogus *Dood en begraven. Sterven en rouw 1700-1900* (Centraal Museum Utrecht 1980). Vgl. ook P. den Boer, 'Existentiële geschiedenis: enkele Franse studies over dood en angst', *TvG* 94 (1981), pp. 58-70.

28 Zie bijv. S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983); J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland, in het bijzonder op locaal niveau, 1850-1925* (Amsterdam 1982).

29 A.J. Dekker, '150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek', *VB* 4 (1978), pp. 1-28; W. de Blécourt, 'De volksverhalen van J.R.W. Sinninghe', *VB* 7 (1981), pp. 162-193; J. van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en mondelinge overlevering. Een typencatalogus* (Groningen 1984), waarin ook een hoofdstuk over de 19e eeuw.

30 W. de Blécourt, 'Van heksenprocessen naar toverij', *VB* 12 (1986), pp. 2-30 (met literatuuropgave); W. Frijhoff, 'Satan en het magisch universum. Raakvlakken, wisselwerking en reminiscenties in Oost-Gelderland sedert de zestiende eeuw', *TvG* 97 (1984), pp. 382-406.

31 G. Rooijakkers & Th. van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986), met uitgebreide literatuuropgave (pp. 137-171).

32 J.J. Voskuil, 'De weg naar Luilekkerland', *BMGN* 98 (1983), pp. 460-482; P. Simons, 'Het kookonderwijs in Rotterdam tussen 1891 en 1930. Een analyse van het verborgen leerplan', *TvSG* 12 (1986), pp. 300-340.

33 H. Rozema, 'Kan een goed katholiek Carnaval vieren?', *VB* 9 (1983), pp. 137-159; A.J. Dekker, 'De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland, ca. 1835-1880', *VB* 8 (1982), pp. 129-179; M. Jacobs, 'Charivari en volksgerichten. Sleutelfenomenen voor sociale geschiedenis', *TvSG* 12 (1986), pp. 365-392. Vooral de literatuur over het carnaval is overstelpend, maar meestal van een zeer beroerde kwaliteit.

34 O. Dann (red.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (München 1981) – hierin ook bijdragen over Nederland. J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de 19e eeuw', *De Nieuwe Taalgids* 79 (1986), pp. 14-32; R. Vervliet, 'Literatuur en lezerspubliek. Receptiesociologie als bijdrage aan de sociale geschiedenis', *TvSG* 10 (1984) 35, pp. 315-345; B. Luger, 'Wie las wat in de negentiende eeuw?', *De Negentiende Eeuw* 6 (1982) 3, pp. 107-132; M. van Dijk, 'Spel- en speelcultuur in de 19e eeuw', *VB* 9 (1983), pp. 53-81 (ook over boekenbezit).

35 Vgl. bijv. H. Baudet, 'Over smaakveranderingen' in: *Bewogen en bewegen* (zie noot 4), pp. 43-60.

36 Vgl. mijn opstel 'Mentaliteit op schaal: micro, meso of macro?' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Driestromenland in het historisch bedrijf* (Tilburg 1986), pp. 70-91.